

GASPIRALI'DA BİRLİK DÜŞÜNCESİ

MESUT ÇETİNTAŞ
TÜRK DİL KURUMU UZMANI

Türk kültürünün evrensel kültüre katkısı ve diğer kültürlerle alış verişi ile bir zenginlik kazanması, bugün bile göz ardı edilmeyecek bir olgudur. Tarihten bugüne insanlık sadece kültürel anlamda değişimlerin içinde olmamış; ticaret, ekonomi ve siyasal alanlarda da farklı milletler alış verişlerde bulunmuştur. Tarih içinde sürekli bir hareketlilik ve göçler yaşayan Türk dünyasının kültürü, sosyal yapısı ve ekonomisi de bu değişimler ve dolayısıyla zenginleşmeden nasibini almıştır. 20. yüzyılla birlikte bu değişimler ve alışverişler, gitgide başat olan kültürlerin, güçlü ekonomilerin baskısıyla birleşmelere ve bunun altında da asimilâsyonlara yönelmiştir.

Günümüzde küreselleşme adı altında tüm bu alanlarda milletler kitlesel olarak ürettikleri kültür unsurlarını, ekonomik değerleri değiştirmektedirler. Yine başat olan, ekonomik alanda güçlü olan milletler, kendi kültürel unsurlarını ve ticarî mallarını yüksek değerlerle piyasaya sürdükleri gibi, bir yaşam biçimini de tüm dünyaya dayatır olmuşlardır.

Bu tür bir ilişkiye girmeden önce, milletlerin her alanda güçlü olmaları ve asimilâsyon tehlikesi riskini göze almaları gerekmektedir. İşte bunun içindir ki siyaset bilimi literatüründe Avrupa Topluluğu vb. gibi bir entegrasyona girişmeden önce, “ülke içinde kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasal alanlarda bir birlik-teliğin sağlanması, bir homojenliğin kurulması koşulu” teorik olarak ileri sürülmektedir. Bu zorunluluğun milletler arası politikada “eşitler arası bir ilişki ve karşılıklılık” ilkesinin bir sonucu olarak, pratik anlamda da gerektiği gözlenmektedir. İçine entegre olmaya çalıştığımız ve maddî nimetlerinden yararlanmayı umduğumuz birlik içinde söz konusu alanlarda “var olmak” bir diğer anlamıyla asimile olmamak için güçlü, üretken ve yaratıcı bir sosyal, kültürel ve ekonomik yapı oluşturmamız gerektiği ortadadır. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde bütün bölgeler kültürel, sosyal ve ekonomik olarak aynı seviyelerde kalmışlığı ve üretkenliği yakalamalıdır. Bu homojenliği sağlamanın yollarından

birinin ise dil birliğinden geçmekte olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Türk dünyasının bu şekilde bir birlikteliğinin söz konusu olduğu günümüzde de bu siyasal, kültürel ve sosyal teorik ön koşulun ne derece önem kazandığı ortaya çıkmaktadır.

19. yüzyılın sonunda Avrupa ve Rusya'da ülkeler içinde bu yönde gelişmeler olduğu bir dönemde, İsmail Gaspıralı 1851 yılında Kırım'da dünyaya geldi. Gaspıralı, yerel bir Müslüman okulunda başladığı öğrenimini Akmesid Erkek Gimnazyumu'nda sürdürdü. Daha sonra Voronej ve Moskova'da askerî bir öğrenim gördü. Moskova'daki öğrenim yıllarında Rus fikir hayatını ve aydınlarını yakından tanıma olanağı buldu.

Tanıştığı Rus aydınlarına saygı duymakla birlikte okuldaki Panislavist hava üzerinde aksi tesir yaptı. Gaspıralı İsmail bundan sonraki yaşamı boyunca, bu dönemde aldığı eğitimin ters etkisi sonucu, Türk dünyasını uyandırma ve girilen yeni çağın kültürel, siyasal ve ekonomik gereği olarak "birlik" olunması gerektiği inancını taşıdı. Gaspıralı, aldığı eğitim sürecinde, 19. yüzyıl başlarından itibaren Almanya'nın ve İtalya'nın başta dil alanında olmak üzere sosyal ve giderek siyasal bütünlüklerini sağladıklarını görmüştü. Diğer yandan Fransız Devrimi ile ortaya çıkan milliyetçilik fikirleri kısa zamanda bütün Avrupa'yı sarmıştı. Uzun süredir Osmanlı Devleti'nin batı dünyası karşısında askerî olarak gerilemesinin sonuçları ve nedenleri üzerine düşünceler üreten Osmanlı aydını, Fransız Devriminin yaydığı bu milliyetçilik fikrinden etkilenmişti. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da söz konusu düşünsel ortamdan etkilenip, batılıların kışkırtmaları ve destekleri ile Osmanlı Devleti'ne karşı birtakım isteklerde bulunmaya başlamışlardı. Dışarıdan yapılan bu tür baskıları hafifletmek, kendi idarî yapısını yenilemek ihtiyacı duyan Osmanlı Devleti, Tanzimat (3 Kasım 1839) ve Islahat (18 Şubat 1856) Fermanları ile bir seri kararlar alıp halkına duyurmuştu. Özellikle Islahat Fermanı ile imparatorluğun Hristiyan tebaasının Müslümanlarla eşit hukukî seviyeye getirilmesi vadediliyordu. Bu kararlar Hristiyan ahalinin dışarıdan yardım almasını da meşrulaştırmıştı. Bu tür yardımlar ve destekler ile Hristiyanlar kendi dillerinde eğitim yapmaya başlamışlar ve ayrılıkçı hareketlere yönelmişlerdi. Bütün bu gelişmeler, Osmanlı aydınlarını devletin esas unsuru olan Türklüğü daha bir dikkatle göz önüne almaya zorlamıştı. Bu yöneliş ve bilinçle Türk milletini düşünmek ve ona ait sosyal ve kültürel kaynakları araştırmak önem kazanmıştı. Bunların arasında da birliği sağlayıcı unsur olarak Türk

dili öne çıkıyordu. Bu yönde Şinasi ve Ziya Paşa Osmanlıcılık akımını Türkçülük ve Türk dili olarak değerlendiren edebî faaliyetlere girişmişlerdi. Ziya Paşa'dan sonra Türk aydınları dil araştırmalarına ağırlık vermişlerdir. Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmani*'yi hazırlarken Türk lehçelerinin araştırılmasını ve öğrenilmesini savunmuştur. Namık Kemal'in de bu dönemde dilde sadeleşme üzerine düşünceler ürettiği unutulmamalıdır. İşte böyle bir ortamda, Gaspıralı'nın Kırım ve İstanbul arasındaki kültürel ve sosyal ilişkilerin sıklığı nedeniyle Osmanlı aydınları arasındaki bu düşünce zenginliğinden bîhaber olması kabul edilemez.

Gaspıralı, ilk gençlik yıllarının heyecanı ve Rus askerî okul komutanlarının olumsuz yargıları nedeniyle, Girit isyanında Osmanlı ordusuna katılmak üzere bir arkadaşıyla gizlice Türkiye'ye geçmek istemiş ancak yakalanmıştı. Bu iki Tatar gencinin sadece Rus basınına izleyerek Girit harbiyle ilgili bir kaniya vardıkları düşünülemez. Avrupa'daki Jön-Türk yayınlarını her nasılsa takip ettiklerini varsaymak da fazla bir iyimserlik olmasa gerektir. Odesa'da yakalandıktan sonra İstanbul'da Jön-Türlere yönelik iktidarın olumsuz tutumunu da fark edince Gaspıralı, İstanbul'a gidip öğrenim görmeyi aklına koymuşken fikir değiştirerek Paris'e gidip Batı medeniyet ve kültürünü tanımaya ve Fransızca öğrenmeye karar vermiştir. Yakalanma olayından sonra askerî öğrencilik süreci sona eren Gaspıralı 1868'de Bahçeşaray'a dönerek Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başladı. Öğretmenliği süresinde Fransızca öğrenmeye başladı. Bu dönem içinde yoğun bir şekilde Rus edebî ve felsefî eserlerini de okumaya yöneldi.

1872 yılında da Kırım'dan ayrılarak İstanbul üzerinden Paris'e gitti. Burada Rus yazar Turgenyev'e asistanlık yaparak hayatını kazandı. Bu dönemin Avrupa'da ülkelerin kendi içlerinde bütünleşmeyi tamamladıkları yıllar olması da dikkat çekicidir. Almanya Bismark önderliğinde prenslikler hâlindeki bölünmüşlükten kurtularak sosyal, kültürel, dilsel ve ekonomik birliğini kurmuştu. İtalya ise 20. yüzyılın başlarına doğru böylesine bir bütünleşmeye yönelmek üzereydi.

1873 yılında Gaspıralı'nın İstanbul'a gelmesinden kısa bir süre önce Namık Kemal'in, konusu Kırım'da geçen *Vatan yahut Silistre* adlı eseri sahneye konmuştu. Esere halkın ilgisi ve eserin basında yer alması, Türk dünyasında büyük yankı uyandırmıştı. Doğal olarak, eserin en büyük etkilediği yörelerden birinin de Kırım olduğu düşünülebilir. Gaspıralı, İstanbul yönetimi ile ilgili düşünsel te- dirginliklerine rağmen yine de içinde bir ukde olarak tuttuğu askerlik mesleğini

uygulamak üzere 1874 yılında İstanbul'a amcasının yanına gitti. İstanbul'da bulunduğu süre içinde, Gaspıralı'nın seyredip seyretmediği bilinmemekle birlikte *Vatan yahut Silistre*'yi okuyup incelediği varsayılabilir. Gaspıralı'nın maksadı İstanbul'da Harbiye Mektebi'ne girmektir. İstanbul'da kaldığı süre içinde Gaspıralı İsmail'in dikkatini çeken en önemli meselelerden biri Türkçe üzerine yapılan tartışmalardır. Tanzimat'la başlayan 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlı aydınları arasında süre giden Türkçe üzerine bu tartışmalar Gaspıralı İsmail Beyi derinden etkilemişti. İstanbul'da kaldığı bir yıl içinde tanışma fırsatını edindiği Şemseddin Sami, Ahmet Mithad, Mehmet Emin ve Necip Asım Beyler gibi Osmanlı aydınları ile dostluğunu geliştirmiş ve düşünce hayatının şekillenmesi sürecinde bu bağı hiç koparmamıştır. Gaspıralı'nın düşüncelerinden etkilendiği Türk aydınları bu dönemde, Türklerin kültür sahasında kalkınabilmesi için Türkçenin birleştirici millî bir unsur olarak geliştirilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Gaspıralı askerlik umuduyla geldiği İstanbul'dan düşünsel anlamda bu izlenimleri edinerek bir yıl sonra Kırım'a döndü.

1878'de Bahçeşaray belediye başkan yardımcılığına seçilince 27 yaşında siyasi hayata atılmış oldu. Ertesi yıl belediye başkanlığına atandı ve 1884 yılına dek bu görevde kaldı. Bu dönem içinde Gaspıralı İsmail Polonya ve Litvanya'daki Tatar yaşantısıyla da çok ilgilenmiştir. Belediye başkanlığı süreci içinde 1881 yılında genç Gaspıralı yerli Tatar halkı daha yakından tanımak amacıyla Polonya'da bulunan Vilno'ya gitmiştir. Vilno'da bulunduğu sıralarda Vilnus camisini de ziyaret etmiştir. Bu bölge insanının sorunları konusunda bilgilenmeye çalışmıştır. Askerî öğrenciliği sırasında beraberce Girit savaşına katılma amacıyla İstanbul'a kaçma girişiminde bulunduğu yakın arkadaşı Mustafa Davidoviç'in Litvanyalı bir Tatar olması dikkat çekicidir. Polonya'ya yaptığı bu gezisine Davidoviç de katılmıştır.

Rusya'daki Müslümanların var olan sorunlarını yakından gören Gaspıralı bunlar için çözüm yolları arıyor ve onları bilinçlendirme çabalarına girişiyordu. Rusların egemenliği altında yaşayan soydaşlarını sorunlar karşısında bilinçlendirmek onların seslerini duyurmak amacıyla yayın yoluyla faaliyete geçmek istiyordu. Bu yolda ilk adımı, Akmeşid'de Rusça olarak yayımlanan *Tavrıda* gazetesinde Rusya Müslümanları (*Russkoe Musultmansve*) adıyla bir risale yayımlayarak gerçekleştirdi. Gaspıralı artık soydaşlarının kendi dillerinde bir yayınları olması gerektiğine de inanıyordu.

Çünkü 19. yüzyılın sonlarına doğru Rus Çarlığı Türk dil birliğini temelinden yıkacak esasları sessiz bir surette hazırlamaya başlamıştı. Çarlık kendi lehine çalışacak küçük edebî kabile dillerinin ortaya çıkmasına çalışıyordu. 1860'ta İlminski'nin Kazakistan'da, 1870'de misyoner Ostroumof'un Özbekistan ve yine 1877'de Rusların desteği ile İbrahim Altunsarun'un Kazakistan'da Rus harfleri ile Kazak lehçesiyle yaptığı çalışmalar bunların örneklerindedir. İşte böyle bir ortamda İsmail Beyin 1881'de *Tonguç* adlı çalışmasından itibaren önüne hedef olarak Türklüğü koyması, Türk dil ve tarih birliğinin önemini kavraması, bunları canlandırmaya çalışması sıradan bir iş olarak görülmemelidir. Gaspıralı ilk eserleri olan *Tonguç ve Kamer* adlı çalışmalarında Türkçenin önemini ortaya koyduğu gibi bu konuda bir sadeleşmeyi de dile getiriyordu. Bu yüzdendir ki Yusuf Akçura onu bu özelliğinden dolayı "lisan sahasında tasfiyecilik cereyanının babalarından" sayıyordu. Günümüz meşhur Özbek Şairlerinden Muhammed Salih 18 Ocak 1991 tarihinde *Yaş Leninçi* gazetesinde Gaspıralı'nın öncülük yaptığı bu gelişmeyi şöyle değerlendirir: "XIX. asrın sonlarında Türk boyları arasında bir uzaklaşma ve bu uzaklaşmanın önünü almak için de bir hareket başladı. Bu hareketin başında Kırımli büyük mütefekkir Gaspıralı İsmail vardı..."

Gaspıralı, uzun girişimleri sonucu 1883 yılında bütün içeriğinin Rusçası ile birlikte hazırlanması şartıyla Tatarca bir gazetenin yayımı iznini aldı. 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da yayım hayatına başlayan *Tercüman* gazetesi ilk başlarda haftada bir gün yayımlanırken 1912 yılından sonra günlük olarak yayımlanmaya başladı. 1905 yılına geldiğinde *Tercüman*, Kırım'dan başlayarak Kafkasya, Kazan, Sibiryaya, Türkistan, hatta Çin Türkistanı'nda ve Çin'de bile okunur; İran ve Mısır'da alınır; bir süre Abdülhamid'in izniyle Türkiye'de de satılırdı. İsmail Bey, *Tercüman*'ın çok geniş bir alandaki bu tanınmışlığını belirli ve sağlam bir millî programı savunmasıyla sağlayabilmiştir. *Tercüman* gazetesi yalnız Kırım ve Rusya Türkleri ile değil, bütün Türk ve İslâm âlemi ile ilgilenmiştir. İçeriğinde en baş makaleden en küçük habere, hatta ilânlarla varıncaya kadar, bütün yazılar Türk dünyasını ve Müslümanları ilgilendiren belirli bir yolu ve fikir dünyasını canlandırır. Gaspıralı gazetesinde, okuyucularının seviyesini yükseltmek için dünyadaki medenî ve ilmî akımlardan söz ettiği gibi bazı romanlar ve ekler şeklinde bilimsel ve edebî küçük risaleler de yayımlıyordu.

İsmail Bey, gerek gazetesi ve gerekse bu tür ekleri ile bütün Türklere millî birliklerini anlatmaya, millî duygularını kuvvetlendirmeye, millî kültürlerini ge-

liştirmeye bu suretle de Türk dünyasını çağdaş ve medenî bir millet hâline getirmeye çalıştı. Bu amaç doğrultusunda *Tercüman*, bütün Türk dünyası ile ilgili haberler veriyor ve bütün Türk yurtlarında anlaşılabilir bir dilde çıkarılıyordu.

Gaspıralı sadece yayıncılıkla içinde bulunduğu topluma ışık tutmaya çalışmadı. O, aynı zamanda bir eğitim reformunu da gerçekleştirmeye çalıştı. Bu yönde usûl-i cedîd adını verdiği yöntemle yeni okullar açtı. Gaspıralı bu okullarda kısa sürede okuma yazmayı öğretmeyi ve Türk insanının kalkınmasını sağlayacak çağdaş bilgiler veren bir ders programını izlemeyi amaçlıyordu. Rusya içinde 1895'te bu okulların sayısı önce 100'e ulaştı, 1914 yılına gelindiğinde ise 5000'i bulmuştu. Gaspıralı'nın bu yöndeki çalışmalarından doğal olarak Ruslar büyük rahatsızlık duymaktaydılar. Türk dünyasının birliğini ve kalkınmasını sağlayacak eğitim reformu konusunda Gaspıralı'nın söz konusu çabaları Rus yönetimine sürekli olarak engellenmeye çalışılmıştır. Rusyanın bu yöndeki çabaları doğrultusunda misyoner Ostroumov'un girişimleri ile Taşkent Öğretmen Okulunda 30 Ağustos 1882'de bir toplantı yapıldı. Türkistan genel valisi Abramov'un da katıldığı bu toplantının ana başlığı "Rus olmayan Müslümanların eğitimlerini hangi prensipler üzere kurmak gerekir?" olarak belirlendi. Toplantıda tarih ve coğrafya öğretmeni olan M. A. Miropiyev bir bildiri sundu. Bildirisinde, Gaspıralı'nın eğitim konusundaki tasarılarını kabul etmenin, yok olmak üzere olan Müslümanları diriltmek anlamına geldiğini savunan Miropiyev, eğitimde güdülecek temel stratejinin de "Müslümanların eğitimlerinin temelinde İslâm'ı bozmak, dinî gayreti tamamen yok etmek, dolayısıyla onları Ruslaştırmak olması" gerektiğini dile getirdi. Bu yöndeki Rus çabalarının Türk dil, gönül, fikir ve iş birliğini bozması anlamına geldiği artık çok belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı.

1905 yılının başlarında Rusya'nın içinde pek çok yerde karışıklıklar çıkmış, bu gelişmeler sonucunda Çar II. Nikolay bir danışma meclisi açma vaadinde bulunmuştu. Söz konusu geçici serbestlik ortamı, o ana kadar baskı altında bulunan siyasî, sosyal, millî ve dinî güçlerin kendi amaçları doğrultusunda etkinliklerde bulunmasına yol açmıştı. Gaspıralı da bu ortamdan yararlanarak Müslümanları gerek buldukları bölgelerde, gerekse ayrı ayrı yaşadıkları bölgelerde teşkilâtlandırmaya çalıştı. Rusya Müslümanlarının toplanacağı bir kongre için resmî izin alınmadığı için 28 Ağustos 1905'te Nijniy Novgorod'da bir nehir gemisi gezintisi görüntüsü altında "I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi" yapıldı.

dı. Gaspıralı'nın başkan seçildiği bu kongrede her sahada teşkilatlanma kararı alındı. Yine 3 Aralık 1905'te Akmeşid'de toplanan "Bütün Kırım Müslümanları Kongresi"ne de Gaspıralı başkanlık etti. 1906 Ocak ayının sonlarına doğru St. Petersburg'da "II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi" toplandı. Gaspıralı'nın önemli rolü olan bu etkinlikler sonunda 10 Mayıs 1906'da açılan Devlet Duma'sına Müslümanlar 25 milletvekiliyle katıldılar. Gaspıralı Duma'ya katılacak Türk temsilcileri aracılığıyla Rusya'da yaşayan dindaş ve soydaşlarının haklarının daha rahatlıkla savunulabileceğini düşünüyordu. Gaspıralı, önce Rusya yönetimi altında yaşayan soydaşlarının sorunlarını halledip, sonra da diğer Müslümanların birliği için çalışmaya karar verdi. Bu bir tür siyaset ile uğraşmak anlamına geliyordu. Gaspıralı bir yakınına yazdığı mektupta bu düşüncelerini "kendisi için artık ikinci bir devrin başladığını ve *Tercüman*'ın bundan böyle siyasî sesleri olacağı" şeklinde açıklıyordu. Bu dönem içerisinde Gaspıralı mektubunda söz ettiği yönde gazetesinde de bir seri makaleler yayımlayarak, Türkler arasında birlik ve beraberliğin sağlanması zaruretine dikkat çekmiştir. Gaspıralı bunu gerçekleştirmenin de her şeyden önce Türklerin kendilerine düştüğünü hatırlatmış ve Duma'ya seçilen temsilcilerden bu hususta öncü olmalarını istemiştir. Gaspıralı İsmail, delegelere soydaşları ve dindaşları arasındaki kırınglıkları unutmalarını ve mutlaka birlik hâlinde olmalarını söylemeye devam etmiştir. Gaspıralı'nın girişimleri sonucu, 1906 Ağustos'unda Rusya Müslümanları resmî izimli olarak üçüncü kongrelerini topladılar. Bir siyasî parti konumunda olan İttifak-ı Müslimin grubunu kurma kararı bu kongrede alındı. Söz konusu grup, Gaspıralı'nın yönlendirmesiyle programına, Rusya'daki bütün Müslümanların eğitim sisteminin birleştirilmesi, kız erkek bütün Müslüman çocuklarına ilköğretim zorunluluğunun konulması, orta okulların açılması, eğitim öğretim dilinin sadeleştirilmesi Osmanlı Türkçesi olması gibi ana hedefleri almıştı.

Gaspıralı bu özgürlük ortamında Türklerin yeni hak ve özgürlükleri meşru zeminlerde en iyi şekilde kullanarak millî uyanışlarını tamamlayabileceklerine inanıyordu. Bu yönde Gaspıralı önce, *Tercüman*'ın Rusça kısmının yayımına son verdi, daha önceleri çok dikkatli seçilmiş sözlerle üstü kapalı olarak açıkladığı düşüncelerini daha açık bir üslûpla dile getirmeye başladı. Ona göre bu özgürlük ortamında daha yapacak çok iş vardı, ancak zamansız maceralardan kaçınılarak her şey mutlaka yasal zeminde yapılmalıydı. İşte bu serbestlik ortamı içinde Gaspıralı 1905 yılı sonlarında Bahçesaray'da, sadece Kırım Tatarlarının

değil bütün Rusya Müslümanlarının tarihlerindeki ilk kadın dergisi olan *Alem-i Nisvan*'ı yayımlamaya başladı. Mart 1906'da da Rusya'daki Türklerin ilk çocuk dergisi olan *Alem-i Sibyan*'ı yayım hayatına soktu.

Ancak, siyasî ve sosyal anlamda liberal fikirlere tahammül edemeyen Rus yönetimi bu gelişmeleri engellemeye başladılar. İkinci Duma'ya 39 temsilci gönderme hakkı olan Müslümanların 10 temsilci ile katılabilecekleri bildirildi. Ancak farklı düşüncelerin dile getirildiği Duma'da Müslüman delegelerin de fütursuzca konuşmaları Rusları tedirgin etmiş ve bunun üzerine bazı Türk aydınları Ruslar tarafından takip edilmeye başlanmıştı. Sonunda, Çar iki ay sonra Dumayı dağıtmıştır. Bu baskılara dayanamayan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Mehmed Emin Resulzade gibi aydınlar kendi toplumlarının hak ve hukuklarını daha liberal bir havaya giren Osmanlı Türkiye'sinde anlatabilmek için Rusya'yı terk ederek İstanbul'a göçmüşlerdir.

1907'den itibaren Rusya'da baskıcı bir yönetimin siyasî ve sosyal ortama hâkim olması özgürlük ortamında yapılabilecek işlerin sınırlanmasını getirdi. Gaspıralı da bu gelişmelerle, etkinlik sahasını sadece Rusya ile sınırlı tutmak istemediğinden, önce Osmanlı Devleti'nden, sonra da bütün Müslüman dünyasından destek aramaya yöneldi. Gaspıralı sadece Rusya içindeki Türklerin değil Anadolu Türklüğünün de aynı geri kalmışlık içinde bulunduğunu fark etmişti. Biraz da bu yüzdendir ki bütün Türk dünyasının hep birden bir silkinişe gereksinimi olduğu inancını taşıyordu. Gaspıralı'nın bu inancı, bütün Müslüman âleminin aynı yönde bir toparlanmaya yönelmesi gerektiği sonucuna ulaştı.

Onun bu ortamda yeni projelerinin en dikkat çekici olanı Kahire'de bir dünya Müslümanları kongresi toplama girişimidir. Bu konudaki ilk adımını 1907 Eylül'ünde *Tercüman*'da yazdığı bir makale ile attı. İsmail Beyin Kahire'de bir "Dünya İslâm Konferansı" toplanacağına dair verdiği haberler, gazetenin devamlı okuyucularından olan Macar oryantalisti A. Vambéry tarafından hemen İngilizlere duyurulmuş ve *The Times* gazetesi de bu anı gelişmeyi hemen okuyucularına aktarmıştır. Gaspıralı, *Tercüman*'da kaleme aldığı bu konudaki yazısında İslâm dünyasının her yerinde Müslümanların diğer dinlerden komşularına oranla genel bir geri kalmışlık içinde bulunmalarına, sorunlarının benzerliklerine ve bu sorunların yerel ve tek başlarına tartışılmasına rağmen, İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelecek temsilcileri tarafından ele alınıp; topluca değerlendirilmediğine dikkat çekiyordu.

Gaspıralı, Hristiyan Batı dünyasının İslâm ülkeleri arasına fitne soktuğuna da inanıyordu. Ayrıca Hristiyan devletlerin Müslüman memleketleri manen ve maddeten sömürdüğü bir gerçek idi. Unutulmamalıdır ki 20. yüzyıl başlarından itibaren batı ülkelerinde sanayileşme kaynaklı bir kalkınma ve toplumsal refahın arttığı gözlenmeye başlamıştı. Söz konusu ülkeler kalkınmalarını sadece kendi insanî ve maddî kaynaklarından desteklemiyorlar; Asya, Afrika ve Güney Amerika gibi dünyanın farklı yörelerinde bir sömürgeciliğe girişerek kendilerine bu bölgelerin kaynaklarını haksız bir şekilde aktarıyorlardı. Açıkcası bir sömürgecilik akımı başlamıştı. Gaspıralı Paris'te bulunduğu sıralarda bu ülkelerin zenginliklerinin sadece iç kaynaklara dayanmadığını fark etmiş olmalıydı. İşte bu nedenlerdir ki Gaspıralı, Müslümanların arasında kurulacak bir birliğin bu sömürünün önüne geçeceğini veya en azından azaltacağını ümit ediyordu. Buna ek olarak da her şeyden önce Müslümanlar arasında sağlanacak birliğin Türkiye ve Türkler için de yararlı olacağını düşünüyordu.

Bu düşüncelerle yola çıkan İsmail Bey, İstanbul'da birkaç gün kaldıktan sonra 1907 Ekim ayı sonlarında Kahire'ye varmıştır. Burada yabancı basın ve misyon şefleriyle tanışan İsmail Bey, kongre için yapılan hazırlık toplantılarında buradaki aydın topluluğuna yapılan gündemdeki konular hakkında geniş bilgi vermiş, düşüncelerini açıklamıştır. Müslüman aydınlar, yazarlar, şairler ve gazeteciler önünde Rusya Müslümanlarının yapmış olduğu reform hareketlerinden bahsetmiş ve sonra da Müslümanları ilgilendiren konuların genel bir kongrede tartışılmasının gerekliliğini belirtmiştir. Batılılar tarafından söz konusu kongre hazırlıklarının yakından takip edildiğini bildiği için İsmail Bey konuşmasında, Panislâmizm yönünde siyasî bir amacının olmadığını açıklamak zarureti duymuştur. Kongrenin asıl amacının İslâm dünyasındaki gerileme ve düşkünlüğe son vermek, sosyal ve ekonomik açıdan gelişmeye yönelik çabaları bir araya getirmek olduğunu vurgulamıştır.

Gerçekten de konuşmasının sonunda konferansını izleyen İngiliz elçisi konuşmasını tebrik ettikten sonra, hazırlıkları yapılan kongrenin daha sonra siyasî bir sıfat alıp almayacağını sormuştur. Gaspıralı da ileride yapılacak kongrenin kararlaştırılan sınırlardan çıkıp çıkmayacağını bilemediğini ve gelecek zamanlara da kefil olamayacağını dile getirmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, batılı ülkelerin özellikle İngiltere'nin Türk ve Müslüman ülkelerinden böyle bir uyarıya yönelmesinden tedirginlik duydukları ortaya çıkmaktadır.

Gaspıralı, kongrenin hazırlıkları için Ekim 1907 ile Şubat 1908 tarihleri arasında 3 kez Kahire'ye gitmiştir. Her gidiş gelişinde Osmanlı başkentinde yönetime bilgi verme gereği duyan Gaspıralı, Osmanlı sarayından olumlu ve olumsuz hiçbir cevap alamamıştır.

Osmanlı Türkiyesinde 30 yıla yakın (1878-1908) İslâm Birliği üzerine bir siyaset izleyen Sultan II. Abdülhamid ve onun vekillerinin Gaspıralı'nın "Dünya İslâm Kongresi" fikrini neden benimsemedikleri de bilinmemektedir. Bu konuda Prof. Dr. Mehmet Saray şu yorumu yapmaktadır: "Padişah ve hükûmet, büyük bir ihtimalle, yabancı devletlerin baskılarından çekinmiş ve kongre fikrine pek iltifat etmemiş olabilirler. Fakat bu arada Gaspıralı'nın Osmanlı hükûmetini endişeye sevk edecek bir siyaset peşinde olmadığını belirtmek zarureti vardır." Gaspıralı'nın kongre hazırlık çalışmalarında da dile getirdiği üzere "Dünya İslâm Kongresi"ni düzenlemedeki amaçlarının siyasî olmadığı açıktır. Asıl amaç, siyasî bir sorun yaratmadan daha çok, sosyal, ekonomik ve medenî alanlarda durumun düzeltilmesi ve Müslümanlar arasındaki birliğin daha da kuvvetlendirilmesidir. İstanbul'dan bu türlü istediği desteği bulamayan Gaspıralı, buradaki aydınlarla olan ilişkisi nedeniyle Osmanlı yönetimi tarafından peşine adam takılarak izlenmesinden büyük rahatsızlık duymuştur. İstanbul'daki aydın arkadaşlarını bu açıdan da tedirginliğe itmeme için Kırım'a dönmüştür.

Son olarak Kahire'ye gidişinde Gaspıralı orada tahsilde bulunan Kazanlı Abdullah Battal Taymas ile birlikte rönesans anlamına gelen *Al-Nahdah* adlı bir gazete çıkardı. Gaspıralı ve Taymas bu gazetede yazılarında İslâm dünyasının geri kalışını ve bir rönesansa nasıl ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuşlardır. Bu yayın etkinliğinin yanı sıra, kongre hazırlık komitesi de çalışmalarını tamamlayarak ilgililere çağrılar göndermiş ve "Dünya İslâm Kongresi"nin 1908 Eylül'ünde yapılacağını açıklamıştır. Ancak bu sırada 1908 Temmuz'unda Türkiye'de Genç Türk Hareketi olarak bilinen II. Meşrutiyet gerçekleşmiştir. Meşrutiyetle yönetime geçenler kendi durumlarını da kuvvetlendirmek amacıyla İslâm Kongresi'nin İstanbul'da yapılmasını istemişlerdir. Gaspıralı da bu isteğe, hazırlıkların tamamlandığı, ayrıca Avrupalıların İslâm Birliği (Panislâmizm)'nden ve sonuçlarından endişeye kapıldıklarını gerekçe göstererek nazikçe karşı çıkmış, İstanbul'un anlayış göstermesini istemiştir. Gaspıralı'nın bu ricasına hemen cevap verilmemiş, bir süre sonra da Osmanlı Meşrutiyetçileri başka sorunlarla meşgul olmaya başladıkları için bu isteklerinde ısrarcı olamamışlardır. Ancak bu

konudaki anlaşmazlıklar kongre heyecanını kaçırdığı gibi kongre tarihinin geri bırakılmasına da yol açmıştır. Söz konusu gelişmeler Gaspıralı'nın sağlığını iyice kötüleştirmiş ve kongre tarihinin bir kez daha ertelenmesine yol açmıştır. Gaspıralı'nın üzerinde önemle durduğu bu kongre de artık gerçekleşmeyecektir.

Yine de Gaspıralı'nın “Dünya İslâm Kongresi” hazırlama gayretleri bütün İslâm âleminde büyük yankılar uyandırmıştır. O dönemde Hindistan toprakları içinde bulunan günümüzün Pakistan Müslümanları “Hindistan Encümen-i İslâmiye”si adı altında örgütlenerek Gaspıralı'yı Hindistan'a davet etmişlerdir. Gaspıralı'nın milletler arası alanda İslâm birliğini oluşturmaya yönelik son çabası da bu olmuştur. Gaspıralı 1912 yılında İstanbul ve Kahire üzerinden Bombay'a giderek burada bir seri konferanslar vermiştir. Gaspıralı İsmail, konferanslarında İslâm dünyasının sosyal, ekonomik ve medenî sorunlarına temas etmiş, eğitim konusu üzerinde önemle durmuştur. Rusya Müslümanlarının usûl-i cedîd okullarından kısa sürede olumlu sonuçlar aldıklarını anlatmıştır. Burada bu konuda çok büyük bir ilgi gören Gaspıralı İsmail Beyin, Türkiye'nin Bombay Konsolosu Cafer Bey, ilim adamlarından Kadı Muhammed Ali'nin ve *Akhbar al-İslâm* gazetesinin sahibinin yardımları ile bir usûl-i cedîd okulu açmıştır. Bir genç öğretmeni de eğitim ve öğretim yöntemleri açısından yetiştirerek okulun başarısını yöre halkına gösterme fırsatı yakalamıştır.

Gaspıralı ömrünün son yıllarında Türkiye'de şekillenmeye başlayan İslâm-cılık, batıcılık ve Türkçülük akımlarını ilgiyle izlemiş, Osmanlı aydınları ile çok yoğun bir ilişki içine girmiştir. Birçok İstanbul dergisine yazılar yazmış, 1908'de kurulan “Türk Derneği”nin de kurucu üyeleri arasında yer almıştır. 1911'de kurulan “Türk Yurdu Cemiyeti” ve yayın organı *Türk Yurdu* dergisi üzerinde de Gaspıralı'nın büyük etkisi olmuştur. Burada yayımladığı yazılarında sürekli olarak Türk dünyasının sosyal, ekonomik ve medenî açıdan kalkınması konularını işlemiş. “Dilde, fikirde ve işte birlik” bilincinin yerleşmesine çaba göstermiştir.

Bu yoğun etkinlikleri arasında sağlığı bozulan Gaspıralı 24 Eylül 1914 tarihinde Bahçesaray'da vefat etmiştir. Ölümü bütün Türk dünyasında üzüntü yaratmış, gerek Rusya ve gerekse Türkiye'de “birlik” konusundaki hizmetleri anlatılmıştır. Türk coğrafyasındaki aydınlar günümüze dek onun “Dilde, fikirde ve işte birlik” ilkesince Türk kültürünü tanıma, tanıtırma ve geliştirme çabalarına de-

vam etmişlerdir. Gaspıralı bugün bile, Kırım Türklerinin yok olmanın eşğine geldiği, geçmiş ve gelecekle bütün bağlarının koptuğunun zannedildiği bir zamanda, Kırım Türklerinin millî kültür ve edebiyatlarının geniş Türk dil, fikir ve iş birliği esasında yüceltilmesine en büyük harcı koyan kişi olarak kabul edilir. Gaspıralı İsmail Beyin etkinlikleri genel Türk ve genel İslâm Dünyası çapında yansımaları bularak, Kırım sınırlarının ötesinde bir millî, kültürel ve sonunda da siyasî uyanış akımına yol açmıştır. Türklerin millî diriliş hareketlerinde bu yöndeki bir tecrübeyi ilk kez büyük başarıyla icra eden Gaspıralı'nın hatırası daima yol gösterici olacaktır.

Türk kültürü, Gaspıralı'nın "dil, fikirde ve işte birlik" ilkesi uyarınca zenginleşip evrensel kültüre katkıda bulunduğu oranda yaşayacaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Kitaplar

Doç. Dr. Nadir Devlet, "*İsmail Bey Gaspıralı*" (1851-1914), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 141 s., Ankara 1988.

Cafer Seydahmet Kırmımlı, "*Gaspıralı İsmail Bey*", 248 s. İstanbul 1934.

Prof. Dr. Mehmet Saray, "*Gaspıralı İsmail Beyden Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*", İstanbul 1993, 187 s.

Prof. Dr. Mehmet Saray, "*Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*" (1851-1914), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını 77, Ankara 1987, 146 s.

Makaleler

Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri", *Türk Yurdu*, S. 337-338, Ankara 1991, s. 329-336.

Selim Hazbiyeviç, "İsmail Bey Gaspıralı, Pantürkizm ve Polonya ile Münasebeti", *Türk Yurdu*, S. 337-338, Ankara 1991, s. 316-318.

Sevgi Kafalı, "İsmail Beğ Gaspıralı'nın Fikir Dünyası ve Batı Türklüğü", *Türk Yurdu*, S. 337-338, Ankara 1991, s. 290-301.

Dr. Hakan Kırımlı, “İsmail Bey Gaspıralı’nın Yaş Tatarlar ve ‘Tilde Birlik’ Meselesi”, *Türk Yurdu*, S. 337-338, Ankara 1991, s. 385-389.

Prof. Dr. Mehmet Saray, “Gaspıralı’nın Türk Dünyasında Verdiği Dil ve Kültür Birliği Mücadelesi”, *Türk Yurdu*, S. 337-338, Ankara 1991, s. 308-315.

Prof. Dr. Sadık Tural, “Gaspıralı İsmail Bey’in Osmanlı Türkiye’sinde Tesirleri”, *Türk Yurdu*, S. 337-338, Ankara 1991, s. 339-346.

İnternet Kaynakları:

www.ismailgaspırali.org.

Bu kaynak için daha önce *Kardaş Edebiyatlar* dergisinde yayımlanan aşağıdaki makaleden yararlanılmıştır.

Safter Nagayev, “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik (Gaspıralı ve Türkistan)”, *Kardaş Edebiyatlar*, S. 26, Ocak-Mart 1994, s. 8-14.